

УДК 94(477)«Мазепа»

Наталія Сухолім*

ПРОТИСТАВЛЕННЯ ОБРАЗІВ ЦАРЯ ПЕТРА І ТА ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ В РАДЯНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ (1941–2009 рр.)

Стаття простежує проблему протиставлення історіографічних образів українського гетьмана І. Мазепи та російського царя Петра І, а також з'ясували проблему відмови гетьманського уряду від зверхності Московського царства і його переходу на бік Шведського королівства. Відзначається, що конкретна політична ситуація та офіційна ідеологія Петра І значно вплинули на характеристику даної події в пізнішій історіографії.

Ключові слова: українсько-російські відносини, Північна війна 1700–1721 рр., російська історіографія, гетьман І. Мазепа, цар Петро І.

В історіографії українсько-російських політичних відносин другої половини XVII–XVIII ст. й до сьогодні залишається чимало дискусійних проблем. Та чи не найбільшою з них, а відтак, найбільш спірною на сучасному етапі історіографічного процесу, залишається питання про зміну зовнішньополітичного курсу українського гетьмана Івана Мазепи у 1708 р. Адже це, як відомо, передбачало відмову від політичної зверхності російського царя Петра І під час Північної війни 1700–1721 рр. (далі — Північна війна), що, на думку провідної сучасної російської вченої Тетяни Таїрової-Яковлевої, стало «хрестоматійною легендою, а для певної літератури — зразком «зради»»¹.

У 1941 р. побачила світ перша узагальнююча праця з російської історіографії М. Рубінштейна², в якій було відзначено що на початку XVIII ст.

* Наталія Сухолім — співшукач Інституту історії України НАН України, abolo1@rambler.ru.

¹ Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. — М., 2007. — С. 6. Див. також: Таїрова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — М., 2011 (укр. Видання: К., 2012) та дискусію щодо цієї праці: Чухліб Т. [Рецензія] Таїрова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — Москва, Центрполиграф, 2011. — 525 с. // Український історичний журнал. — № 5. — 2011. — С. 190–204; Обсуждение монографии Т.Г. Таировой-Яковлевой: «Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — Москва: Центрполиграф, 2011. — 525 с. // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. — № 2. — Санкт-Петербург, 2011; Чухліб Т. Нова книга російського історика про гетьмана Мазепу // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Зб. наук. праць. — Вип. 2. — Кам'янець-Подільський, 2011. — С. 224–249.

² Рубинштейн Н. Русская историография. — М., 1941.

закладалися основи творення історичних праць в Росії, а також було розглянуте питання про залежність відношення до перетворень царя Петра I від ступені «прогресивності» політичних поглядів того чи іншого автора. Цікавий історіографічний огляд здійснив в 1943 р. Б. Сиромятников³, який проаналізував погляди авторів XVIII ст. та показав основні тенденції в оцінці Петра I російськими авторами-сучасниками.

Відомий історик петровської доби М. Кафенгауз у 1944 р. в «Историческом журнале» проаналізував історичні твори, які стосувалися правління Петра I⁴, яка була частиною монографії, де розкривалися міжнародні відносини періоду Північної війни⁵. Наступного року В. Мавродін опублікував книгу про Петра I, яка неодноразово видавалася протягом наступних років. Він порівнював російського царя з шведським королем Карлом XII, який «по сравнению с Петром, заурядным полководцем, хоть и не лишенным достоинств. Петр был выдающимся тактиком и стратегом. Карл был военачальником, Петр — государственным деятелем. Карл выигрывал сражения, Петр — войны. Петр не сразу завоевывал успех, но завоевывал его прочно»⁶. Одночасно український гетьман І. Мазепа оцінювався в цій книзі ще гірше супротивника Росії, в чому В. Мавродін повторював характеристику, що дав гетьману Ф. Прокопович ще на початку XVIII ст. У 1947 р. вийшов збірник статей, де розглядалася різнобічна діяльність Петра I⁷, наступного року побачило світ Н. Мурзанової про ймовірних авторів та історію публікації «Марсової книги» на початку⁸.

Найбільш плідним періодом у вивченні російською історіографією XVIII ст. проблем Північної війни, зокрема проблеми т. зв. Мазепинської зради, став післявоєнний час в історії Радянського Союзу. Очевидно, що цьому сприяло загальне патріотичне піднесення після перемоги над Гітлером та особисте захоплення періодом правління Петра I комуністичного керівника Йосифа Сталіна. Вже у дисертаційному дослідженні О. Хромової, яке побачило світ у 1951 р. йшлося про відображення в історичних працях та публіцистиці першої чверті XVIII ст. різних проблем історії Північної війни⁹. П. Берков розглянув публіцистичні твори про Північну війну як такі що склали базу для творення російської журналістики¹⁰. Ґрунтовний бібліографічний опис книг «гражданського» друку, які видавалися з 1708 до 1725 рр. здійснили в 1955 р. Т. Бикова та

³ *Сиромятникова Б.* «Регулярное» государство Петра Великого и его идеология. — М.–Л., 1943.

⁴ *Кафенгауз Б.* Вопросы историографии эпохи Петра Великого // Исторический журнал. — 1944. — № 9. — С. 32–49.

⁵ *Кафенгауз Б.* Северная война и Ништадтский мир (1700–1721 гг.) — М.–Л., 1944.

⁶ *Мавродин В.* Петр I. — М., 1948.

⁷ *Петр Великий: Сборник статей / Под. ред. А.И. Андреева.* — М.–Л., 1947.

⁸ *Мурзанова М.* «Книга Марсова» — первая книга гражданской печати, изданная в Петербурге // Труды Библиотеки АН СССР. — Т. 1. — М.–Л., 1948. — С. 156–168.

⁹ *Хромова Е.* Северная война и ее отражение в исторических работах и публицистике первой четверти XVIII в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1951.

¹⁰ *Берков П.* История русской журналистики XVIII в. — М.–Л., 1952.

М. Гуревич, а вступну статтю до цього унікального видання зробив П. Берков¹¹. Л. Бескровний висвітлив історичні пам'ятки, що стосуються періоду Північної війни в межах джерелознавства воєнної історії Росії¹², а Я. Бетяєв прослідкував розвиток суспільно-політичної та філософської думки в першій половині XVIII ст.¹³

Історичні праці про Петра I в своєму курсі лекцій проаналізував відомий історик Л. Черепнін¹⁴. Він також здійснив характеристику доробку багатьох істориків другої половини XVIII ст., зокрема, М. Щербатова та І. Голікова¹⁵. Саме в 1950-х рр. на теренах Радянського Союзу розпочинається дослідження ролі окремих авторів XVIII ст. у творенні образу Петра I та дослідженні історії Північної війни. Так В. Грабарь у контексті вивчення історії міжнародного права розкрив значення для російської історіографії праці П. Шафірова¹⁶, Л. Петров дослідив «соціологічні» та суспільно-політичні погляди Ф. Прокоповича та В. Татищева¹⁷, В. Былов розкрив значення праць І. Голікова для вивчення російського фольклору¹⁸, а М. Смирнов-Сокольський звернувся до проблеми авторства «Книги Марсова»¹⁹.

На початку 1960-х рр. побачив світ збірник наукових статей, що був присвячений «віку просвітництва» в російській літературі²⁰. Це десятиліття стало визначальним для теми дослідження давньої російської історіографії з огляду на вихід книги С. Пештича «Русская историография XVIII века» в якій автор ґрунтовно дослідив питання творення історіописання за доби Петра I²¹. Використовуючи величезний архівний матеріал та опубліковані джерела автор вивчив початковий період розвитку російської історичної науки. С. Пештич також розглянув твори про цього російського царя більш та менш відомих авторів.

¹¹ Описание изданий гражданской печати. 1708 — январь 1725 г. / Сост. Т. Быкова и М. Гуревич; ред. и вступ. ст. П. Беркова. — М.–Л., 1955.

¹² *Бескровный Л.* Очерки по источниковедению военной истории России. — М., 1957.

¹³ *Бетяев Я.* Общественно-политическая и философская мысль в России в первой половине XVIII века / Под ред. Г. Васецкого. — Саранск, 1959.

¹⁴ *Черепнин Л.* Русская историография до XIX века: Курс лекций. — М., 1957.

¹⁵ *Черепнин Л.* Отечественные историки XVIII–XX вв. — М., 1984.

¹⁶ *Грабарь В.* Первая русская книга по международному праву («Рассуждение» П.П. Шафирова) // Вестник Московского государственного университета (серия общественных наук). — 1950. — № 7. — С. 101–110.

¹⁷ *Петров Л.* Социологические взгляды Прокоповича, Татищева и Кантемира. — Иркутск, 1958; *Петров Л.* Общественно-политические взгляды Прокоповича, Татищева и Кантемира. — Иркутск, 1959.

¹⁸ *Былов В.* «Деяния Петра Великого» И.И. Голикова как материал для изучения фольклора XVIII века // Русский фольклор. — М.–Л., 1959. — Т. 4. — С. 120–133.

¹⁹ *Смирнов-Сокольский Н.* «Книга Марсова» (Из истории издания сборника военных документов Петра I 1713 г.) // Огонек. — 1959. — № 50.

²⁰ Проблемы русского просвещения в литературе XVIII века: Материалы конференции 20–21 окт. 1959 г. / Отв. ред. П. Берков. — М.–Л., 1961.

²¹ *Пештич С.* Русская историография XVIII века. — Л., 1961, 1965, 1971. — Ч. 1–3.

В окремій статті дослідник звернув увагу на аналіз «Гистории Свейской войны» та пошуку її творців²².

У 1958 р. побачила світ книга Є. Тарле (у 1966 р. перевидана французькою мовою) «Северная война и шведское нашествие на Россию», де автор давав оцінку Петру I як великому полководцю та всіляко принижував Карла XII, який, на його думку, був надзвичайно самолюбивим²³. Разом з тим, Є. Тарле одним з перших в радянській історіографії намагався пояснити політичні та військові причини відходу І. Мазепи від зверхності царя. На початку 1960-х рр. була опублікована книга про життя та творчість М. Ломоносова, який також давав оцінку діям українського гетьмана²⁴. У той же час А. Дуденкова здійснила дослідження історизму поеми Ломоносова про «Петра Великого»²⁵. П. Єпіфанов опрацював відому історичну працю П. Шафірова²⁶, а Е. Вінтер, О. Кузьмін, О. Просіна дослідили різні аспекти творчої діяльності Ф. Прокоповича²⁷, О. Ніколаєва вивчила питання джерельної бази творів І. Голікова²⁸, а Л. Гольденберг видав монографію, що присвячувалася біографії одного з визначних діячів XVIII ст., який написав працю про Петра I — Ф. Соймонова²⁹.

Потрібно звернути увагу й на видання І. Бадалич та В. Кузьміна, де розглядаються пам'ятки російської шкільної драми XVIII ст.³⁰ Ці драми, в переважній більшості, писалися церковними дяками — вихідцями з України. У їхніх текстах згадувалося й про політичну діяльність під час Північної війни гетьмана І. Мазепу.

²² *Пештич С.* Ценный источник по истории России времен Северной войны // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. — М., 1972.

²³ *Тарле Е.* Северная война и шведское нашествие на Россию. — М., 1958.

²⁴ *Летопись жизни и творчества М.В. Ломоносова* / Под ред. А.В. Топичева. М.–Л., 1961.

²⁵ *Дуденкова А.* Об историзме поэмы Ломоносова «Петр Великий» // Доклады и сообщения Ужгородского университета (серия филологическая). — № 8. — 1962. — С. 37–39.

²⁶ *Епифанов П.* «Рассуждение» П.П. Шафирова о войне со Швецией // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран: Сб. статей к 70-летию акад. М.Н. Тихомирова. — М., 1963. — С. 296–303.

²⁷ *Винтер Э.* Феофан Прокопович и начало русского Просвещения // Роль и значение литературы XVIII века в истории русской культуры. К 70-летию со дня рождения чл.-корр. АН СССР П.Н. Беркова. XVIII век. — Сб. 7. — М.–Л., 1966. — С. 43–46; *Кузьмин А.* Северная война в проповедях Феофана Прокоповича // От «Слова о полку Игореве до Тихого Дона». Сб. статей к 90-летию Н.К. Пиксанова. — Л., 1969. — С. 274–281; *Просина А.* Теоретическое обоснование Ф. Прокоповичем реформ Петра I // Вестник Московского Государственного университета (Право). — 1969. — № 6. — С. 63–71.

²⁸ *Николаева А.* Вопросы источниковедения в трудах И.И. Голикова, посвященных Петру I // Труды Московского Государственного историко-архивного института. — 1966. — Т. 24. — Вып. 2. — С. 86–113.

²⁹ *Гольденберг Л.* Федор Иванович Соймонов (1692–1780). — М., 1966.

³⁰ *Бадалич И., Кузьмина В.* Памятники русской школьной драмы XVIII века. — М., 1968.

Т. Майкова розпочала опрацьовувати військові «журнали» початку XVIII ст. та досліджувати історію складання «Гистории Свейской войны» у зв'язку з політикою Петра I³¹. О. Морозов дослідив метафоричність та алегоричність церковних творів Стефана Яворського у контексті російської літератури³², І. Мартинов здійснив порівняльний аналіз трьох редакцій «Службы благодарственной о великой победе под Полтавой»³³. До питань розвитку російської літератури протягом XVIII ст. звертаються І. Серман, А. Дьомін та О. Морозов³⁴. Як пам'ятку літератури дослідила «Историю Росии» Федора Полікарпова Г. Моїсеєва³⁵, вона ж прослідкувала вплив давньоруської літератури на формування історичної думки в авторів XVIII ст.³⁶ Відображення суспільно-політичної проблематики та вітчизняної історії в російських журналах першої третини XVIII ст. було розглянуто в кандидатській дисертації В. Свещенко³⁷. В. Нічик опублікувала ґрунтовну біографію Феофана Прокоповича³⁸. У 1970-х рр. побачили наукові збірки, присвячені панегіричній літературі досліджуваного часу, «новим рисам» в російській літературі та загалом добі Петра I³⁹.

Початок 1980-х рр. відзначився виходом курсу лекцій з російської історіографії від давніх часів до кінця XVIII ст. А. Шапіро, яка витримала кілька

³¹ *Майкова Т.* Военные «журналы» петровского времени // Вопросы военной истории России XVIII и первой половины XIX веков. Сборник. — М., 1969. — С. 368–390; Она же. Петр I и «Гистория Свейской войны» // Россия в период реформ Петра I. — М., 1973.

³² *Морозов А.* Метафора и аллегория у Стефана Яворского // Поэтика и стилистика русской литературы. Памяти акад. В.В. Виноградова. — Ленинград, 1971.

³³ *Мартинов И.* Три редакции «Службы благодарственной о великой победе под Полтавой» // XVIII век. Проблемы литературного развития в России первой четверти XVIII века. — Л., 1974. — С. 139–148.

³⁴ *Серман И.* Литературно-эстетические интересы и литературная политика Петра I // XVIII век. Проблемы литературного развития России первой четверти XVIII века. — Сб. 9. — Л., 1974. — С. 19; *Демин А.* Русская литература второй половины XVII — начала XVIII века: Новые художественные представления о мире, природе, человеке / А.С. Демин. — М., 1977; *Морозов А.* Эмблематика барокко в литературе и искусстве петровского времени. XVIII век. Проблемы литературного развития России первой четверти XVIII века. — Сб. 9. — Л., 1974. — С. 186.

³⁵ *Моїсеєва Г.* «История России» Федора Поликарпова как памятник литературы // XVIII век. Проблемы литературного развития в России первой четверти XVIII века. — Вып. 9. — Л., 1974. — С. 81–92.

³⁶ *Она же.* Древнерусская литература в художественном сознании и исторической мысли России XVIII века. — Л., 1980.

³⁷ *Свещенко В.* Общественно-политическая проблематика и вопросы отечественной истории в русских журналах третьей четверти XVIII века. Дис. ... канд.ист.наук. — Саратов, 1975.

³⁸ *Ничик В.* Феофан Прокопович. — М., 1977.

³⁹ Россия в период реформ Петра I: Сб. статей / Ред. коллегия: Н.И. Павленко и др. — М., 1973; Новые черты в русской литературе и искусстве (XVII — начало XVIII вв.): Сб. статей. — М., 1976; Панегирическая литература петровского времени. — М., 1979.

видань⁴⁰. Провідний радянський історіограф в своїх лекціях виділив окремий період «Петровские реформы и русская историография», де писав: «В первой четверти XVIII в. в России предпринимались шаги к расширению источниковедческой базы исторических работ. Помимо включения в «Историю Свейской войны», в книгу Шафирова и в записки Куракина копий и подлинных документов заслуживают внимания и специальные указы Петра Великого об отыскании, копировании и сохранении исторических источников. В 1720 г. он предписал губернаторам и вице-губернаторам «во всех монастырях и епархиях и соборах прежде жалованные грамоты и другие куриозные письма оригинальные, такожде и исторические рукописные и печатные книги пересмотреть и переписать» для присылки в Сенат. А через два года велено было прислать в Синод для снятия копий «древних лет рукописные на хартиях и на бумаге церковные и гражданские летописцы, степенные, и хронографы и прочие» источники, хранившиеся в епархиях и монастырях»⁴¹.

Відомий радянський дослідник Л. Пушкар'єв розглянув «ідеологічну підготовку» реформ Петра I⁴². Т. Семенова звернулася до висвітлення культурного життя та побуту в Росії у першій половині XVIII ст.⁴³ У кандидатській дисертації, присвяченій розгляду образу Петра I в російській літературі та суспільній думці С. Мезін зробив висновок, що «уже современники сделали первые попытки запечатлеть и оценить события петровского времени. К концу столетия значительно возрастает количество мнений и отзывов, обогащается, становится разнообразным их идейное содержание. Сосредоточив своё внимание на личности реформатора, авторы XVIII века были, как правило, далеки от научно-исторического анализа, находились в прямой зависимости от тех или иных политических идей»⁴⁴. Цей історик також проаналізував тему висвітлення Полтавської битви в творах Феофана Прокоповича та відзначив, що той, окрім іншого, мав особистий інтерес зображати у негативному світлі українського гетьмана І. Мазепу⁴⁵. Окрім того, саратовський історик С. Мезін підготував дослідження про історика XVIII ст. І. Голикова⁴⁶. У той же час І. Лосієвський вивчив питання про збереження рукописних творів І. Голикова⁴⁷, а В. Гребенюк

⁴⁰ Шафиро А. Историография с древнейших времен по XVIII век: Курс лекций. — Л., 1982; *Он же*. Русская историография с древнейших времен до 1917 г.: Учеб. пособие. — М., 1993.

⁴¹ *Он же*. Историография. — М., 1982.

⁴² Пушкар'єв Л. Общественно-политическая мысль России, вторая половина XVII в.: Очерки истории. — М., 1982.

⁴³ Семенова Т. Очерки истории быта и культурной жизни России: Первая половина XVIII в. / Под ред. Н.А. Казаковой. — Л., 1982.

⁴⁴ Мезин С. Петр I в русской литературе и общественной мысли XVIII века. Автореферат. канд. ист. Наук. — Саратов, 1984.

⁴⁵ Мезин С. Полтавская баталия в сочинениях Феофана Прокоповича // Историографический сборник. Вып. 14. — Саратов, 1989. — С. 153–161.

⁴⁶ Мезин С. Русский историк Голиков. — Саратов, 1991.

⁴⁷ Лосієвський І. Судьба голиковского собрания // В мире книг. — 1982. — № 4. — С. 75–76.

вивчив питання характеристики Петра I попередниками, сучасниками та послідовниками Михайла Ломоносова⁴⁸.

У 1990-х рр. М. Самарін проаналізував проблеми розвитку російської історичної науки у XVIII ст., відзначаючи великий внесок в її становлення Петра I та його сподвижників, в т. ч. українців Ф. Прокоповича та С. Яворського⁴⁹. Це підтвердив і О. Буранок в статті про взаємодію української та російської культури за доби Петра I,⁵⁰ а М. Федотова в розвідці про українські проповіді Дмитра Ростовського⁵¹. Огляд збірника наукових праць «Царь и царство в русском общественном сознании»⁵² зробив сучасний український історик Д. Рибаків, де охарактеризував статті Я. Щапова, А. Горського, А. Мельник, І. Тарнопольської, Л. Пушкарьова, О. Усенка, О. Агеєвої, Е. Марасінової у контексті подачі рецепції образу російського самодержця в суспільній свідомості різних верств російського населення, в т. ч. й тих, хто творив історичні праці протягом XVIII ст.⁵³

Л. Сазонова в розвідці «Панегиристы о гетмане Иване Мазепе» зазначала, що «После того, как в октябре того же 1708 г. он перешел на сторону шведского короля Карла XII, началось сокрушение кумира, зачастую теми же авторами, которые курили ему фимиам. Стефан Яворский, Феофан Прокопович, Иоанн Максимович, бывшие прославатели Мазепы, выступили теперь в роли его хулителей. Измена государю и переход Мазепы на сторону Карла воспринимались как вероотступничество... Панегирический дискурс сменился дискурсом анафематствования, использующим по существу тот же риторический потенциал, однако с противоположным знаком. Имена-концепты, содержащие положительную оценку Мазепы (Соломон, Гедеон, Иисус Навин, Алкид, Марс, Ганнибал, Юпитер и т.д.), уступили место именам-концептам отрицательным и прозвищам...»⁵⁴. Окрім цього, Л. Сазонова стверджувала, що на оцінку участі України у Північній війні та характеристику І. Мазепи істориків та літераторів XVIII ст. вплинуло проголошення церковної анафемати гетьману. Вчена відзначила, що панегиристи у своїх творах широко використовуються засіб контрасту, а саме протиставлення добродійств Росії злочинствам Мазепи та зображення горя Росії

⁴⁸ Гребенюк В. Петр I в творчестве М.В. Ломоносова, его современников, предшественников и последователей // Ломоносов и русская литература. — М., 1987.

⁴⁹ Самарин Н. Условия развития русской исторической науки в XVIII — начале XX вв. — М., 1994.

⁵⁰ Буранок О. Петр I и Феофан Прокопович: диалог двух культур (К постановке проблемы) // Монархия и народовластие в культуре Просвещения. — М., 1995. — С. 17–24.

⁵¹ Федотова М. Украинские проповеди Димитрия Ростовского (1670–1700 гг.) и их рукописная традиция // Труды отдела древних рукописей в Ленинграде (ТОДРЛ). — Т. 51. — СПб., 1999. — С. 253–288.

⁵² Царь и царство в русском общественном сознании. Мировосприятие и самосознание русского общества / Отв. ред. А. Горский. — Вып. 2. — М., 1999.

⁵³ Рибаків Д. Цар і царство в російській імагології // Київська старовина. — № 3. — 2001. — С. 179–189.

⁵⁴ Сазонова Л. Панегиристы о гетмане Иване Мазепе // Литературная культура России: раннее Новое время. — М., 2006. — С. 483–518.

з цього приводу, або протиставлення Мазепи до «зради» і після неї. При цьому звинувачення Мазепи завжди здійснювалося на тлі прославлення Петра. А використання біблійних образів (винограду, Датана, Корея, Авірона, Юди, Каїна, Ірода) вказує на те, що в основу образної системи поезій були покладені промови С. Яворського, Ф. Прокоповича та інших церковних діячів періоду анафемування, які намагалися довести необхідність церковного прокляття і шукали йому аналогів у Біблії.

На початку 2000-х рр. російські історики почали звертати прискіпливу увагу на питання міфологізації російської історії за часів Петра I⁵⁵. Про ідеалізацію Петра I «анафемування» І. Мазепи в історичних та літературних творах почала писати канадський історик російського походження О. Погосян⁵⁶. Зокрема, у дослідженні професора Альбертського університету «Иван Мазепа в русской официальной культуре 1708–1725 гг.» відзначалося, що «оценки Мазепы в официальных источниках петровской эпохи неизменно отрицательные. Но даже оценки, заключенные в манифестах и универсалах самого Петра, оставаясь отрицательными, заметно меняются со временем»⁵⁷.

Сучасний російський історик П. Кротов вивчив джерела міфотворчості творів таких відомих петрознавців XVIII ст. як П. Крекшин та А. Нартов⁵⁸. П. Кротов розкрив роль П. Крекшина у міфологізації Петра I та його ролі в Північній війні 1700–1721 рр.⁵⁹ А ось як вчений оцінював проблему міфологізації Полтавської битви: «процесс освобождения от некоторых историографических мифов, рожденных в Век Просвещения, как видно, продолжается и ныне. Как это ни удивительно, до настоящего времени одна из самых знаменитых в мировой истории битв, Полтавская 1709 г., остается в немалой степени мифологизированной. Со времени генеральной баталии под Полтавой прошло почти три столетия, но литературная природа происхождения ряда мифов, выдающихся в современных трудах за реальность, до настоящего времени не раскрыта»⁶⁰.

⁵⁵ *Елисеева О.* Мифологизация исторических деятелей эпохи империи // Империя. Сделай сам. М., 2001; *Проскурина В.* Мифы империи: Литература и власть в эпоху Екатерины II. — М., 2006.

⁵⁶ *Погосян Е.* Завоевание Балтийских земель в официальной идеологии Петра I (1703–1705 гг.): http://www.ualberta.ca/~pogosjan/public/public2004_zemli.html.

⁵⁷ *Погосян Е.* Петр I — архитектор российской истории. — СПб., 2001. — С. 237.

⁵⁸ *Кротов П.* «Рассказы Нартова о Петре Великом»: исторический источник или памятник литературы? // Меншиковские чтения—2003. — СПб., 2003. — С. 109–123; *Кротов П.* Авторство и достоверность «Рассказов Нартова о Петре Великом» // Нартов А.А. Рассказы о Петре Великом: (По авторской рукописи) / Подготовка текста рукописи и приложений, вступительная статья П.А. Кротова. — СПб., 2001. — С. 7–39; *Кротов П.* Полтавский миф: как один новгородец на века прославил своих земляков // Новая новгородская газета. — 2009. — 1 июля. — С. 1, 20; *Кротов П.* Вольтер и П.Н. Крекшин: два подхода к воссозданию событий Полтавской битвы 1709 г. // Вольтеровские чтения: Материалы международных конференций. — СПб., 2009. — Вып. 1. — С. 58–66.

⁵⁹ *Кротов П.П.* Н. Крекшин и сотворение мифов // Меншиковские чтения — 2006. — Вып. 4. — СПб., 2006. — С. 56–64.

⁶⁰ *Кротов П.* Сотворение легенды // Родина. — № 7. — 2009. — С. 64.

При цьому у російській історіографії, починаючи з XVIII ст., міфологізували не лише образ Петра I, але і його ситуативного супротивника І. Мазепи. З цього приводу у своїй кандидатській дисертації Н. Бугаєва зазначала, що «прижизненная история Петра создавалась при его непосредственном контроле и представляла собой повествовательное изложение, носящее ярко выраженный панегирический характер. ...Среди апологетов петровского царствования второй четверти — середины XVIII века, чьи труды способствовали распространению «петровского мифа» — В.Н. Татищев и М.В. Ломоносов»⁶¹.

Прижиттєва історія діяльності Петра I, в т. ч. і під час Північної війни, створювалася в першій чверті XVIII ст. безпосередньо при участі і контролі самого царя і таким чином мала яскравий патріотичний характер. Поза тим саме установки офіційної історіографії того часу сприяли формуванню в суспільній свідомості ідеалізованого образу першого імператора та своєрідного культурно-історичного міфу про Петра I як «преобразователя», «творца», «реформатора», що привів Росію «из небытия к бытию». Л. Чорна проаналізувала глорифікований образ Петра I в панегириках українця Йосифа Туробойського⁶². Про ідеї «нової» та «старої» Росії в доробку авторів XVIII ст. писав у своїй праці Ю. Стенник⁶³.

У 2003 р. у Санкт-Петербурзі вийшов унікальний збірник наукових праць, де було розміщено праці істориків XVIII ст., републікований доробок істориків XIX — початку XX ст., а також статті сучасних російських вчених⁶⁴. При цьому організатори видання намагалися подати різні точки зору на Петра I як реформатора російського суспільства. У рубриці «Рефлексия» було подано твори: Феофана Прокоповича «Слово на погребение всепресветлейшего державнейшего Петра Великого»; Михайла Ломоносова «Слово похвальное блаженныя памяти государю императору Петру Великому»; М. Щербатова «Рассмотрение о пороках и самовластии Петра Великого» та І. Голікова «Статьи, заключающие в себе характеристику Петра Великого и суждения о его деятельности». У рубриці «Рефлексия рефлексии» були розміщені статті К. Бестужева-Рюміна, Ор. Ф. Міллера, С. Платонова, А. Кизиветтера, Є. Шмурла та Д. Ліхачова, а в розділі «Контекст» — О. Кара-Мурзи та Л. Полякова. У додатку до збірника розміщено «Материалы к библиографии о Петре Великом, его деяниях и его времени». Ще один збірник, присвячений життю та діяльності Петра I було видано в 2007 р., де було надруковано статтю В. Живова про С. Яворського⁶⁵.

⁶¹ Бугаева Н. Петр I в русском общественном сознании конца XVII — первой четверти XVIII века: формирование нового образа государя в России. Автореферат ... канд. ист. наук — Омск, 2008.

⁶² Черная Л. Образ Петра I в панегириках Иосифа Туробойского // Полтавская битва и ее международное значение. Тезисы докладов юбилейной международной научной конференции. — М., 2009.

⁶³ Стенник Ю. Идея «древней» и «новой» России в литературе и общественно политической мысли XVIII — начала XIX века / Ю.В. Стенник. — СПб., 2004. — 277 с.

⁶⁴ Петр Великий: pro et contra. — СПб., 2003.

⁶⁵ Живов В. Неизвестное сочинение митрополита Стефана Яворского с протестом против учреждения Синода // Петр Великий: Сб. ст. — М., 2007. — С. 241–294.

Наступного, 2004 р., була нарешті видана «Гистория Свейской войны» з вступними статтями О. Преображенського та Т. Майкової⁶⁶. При цьому остання розглянула історію створення цієї праці та вказала на «український слід» (Ф. Прокоповича) в її написанні. Відомий український історик О.Толочко видав книгу в якій проаналізував джерела творення праці сучасника Петра І Василя Татищева⁶⁷. У тому ж році у Владивостоці вийшов підручник О. Сидоренко з російської історіографії давньої та нової доби⁶⁸. У розділі «Становление и развитие профессиональной исторической науки в России (XVIII в.)» автором було розглянуто такі важливі для вивчення нашої теми підрозділи «Петровские реформы, их влияние на формирование исторической науки», «Первые исторические работы начала XVIII в.», «Исторические труды В.Н. Татищева», «Историография второй четверти и середины XVIII в. (немецкие ученые, историки на русской службе). М.В. Ломоносов» та «Просветительская историография во второй половине XVIII века». У посібнику викладачів Казанського університету вивчаються такі теми як «Российская историография первой четверти XVIII в.», «Преобразования Петра I и их роль в развитии исторических знаний. Правительственные мероприятия по собиранию исторических источников, организации архивного дела», «Исторические труды Ф. Прокоповича, П. Шафирова, А. Манкиева, В. Татищева»⁶⁹.

У 2006 р. Ю. Стенник у вступній статті до збірника «Петр I в русской литературе XVIII века» зазначав: «Сам процесс осмысления фигуры Петра I в литературе представляет собой любопытный феномен мифологизации исторической личности, начавшейся уже при жизни великого монарха и продолжающейся до сих пор. Литература XVIII в. представляет собой самый ранний этап названного процесса, когда еще были живы современники дел Петра I, очевидцы событий. Писатели последующих поколений, жившие уже в новых изменившихся условиях, могли воочию оценить плоды реформ Петра I. Те свидетельства о Петре, которые несла литература XVIII в., составили по существу основную «базу данных», формировавшую представления о Петре I у людей позднейших эпох»⁷⁰. У зв'язку з таким висновком вченого можна зазначити, що на основі оцінок сучасників Північної війни формувалися й пізніші оцінки місця та ролі України у тих подіях.

⁶⁶ Преображенский А. Выдающийся исторический памятник эпохи Петра Великого / (Поденная записка Петра Великого) / Под. ред. Т.С. Майковой. — Вып. 1. — М. 2004. — С. 10; Майкова Т. История создания «Гистории Свейской войны» // Гистория Свейской войны. — Т. I. — М., 2004.

⁶⁷ Толочко А. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. — М., 2005.

⁶⁸ Сидоренко О. Историография IX — нач. XX вв. отечественной истории. — Владивосток, 2004.

⁶⁹ История исторической науки. Историография / Под. ред. А.Л. Литвина. — Казань, 2009.

⁷⁰ Петр I в русской литературе XVIII века. Тексты и комментарии / Отв. ред. С.И. Николаев. — СПб., 2006. — С. 123.

У доповіді директора Російського державного архіва давніх актів М. Риженкова на засідання Наукової ради РДАДА з нагоди 300-річчя Полтавської битви 1 жовтня 2009 р. було проголошено таке: «Обращаясь к ситуации с публикацией в России источников о Полтавской битве, мы видим, что она имеет едва ли не более давнюю историю, чем труды историков об этом событии. Начало было положено самим царем-реформатором, который рассматривал это дело как политическое. ...Петр придавал большое значение идейному обоснованию проводимой им внутренней и внешней политики, видя в исторических знаниях одно из могущественных средств формирования общественного сознания в стране. ...Трудно сказать, какое направление приняла бы историческая мысль в России, если бы не разразилась Северная война. Однако ясно одно: война хотя и отвлекала от мирных дел (в том числе ученых), но не явилась непреодолимым препятствием в создании исторических трудов. Более того, можно утверждать обратное: война во многом подтолкнула Петра I к занятиям историей России, прежде всего, современной ему историей»⁷¹.

Специфіка творення історіографії Північної війни, як стверджував М. Риженков, полягали в тому, що твори XVIII — першої половини XIX ст., починаючи зі «Слова похвального о баталии Полтавской» Феофана Прокоповича, вирізняв панегіричний характер. Адже автори намагалися більше прославити геній царя-реформатора, ніж описати реальні історичні події. Саме тому, на думку російського вченого, «происходило порой произвольное отношение к источникам, что особенно ярко проявилось в трудах собирателя старинных рукописей П.Н. Крѣкшина. Крѣкшинские домыслы широко использовал в своих Дополнениях к «Деяниям Петра Великого» историк И.И. Голиков, от которого «сказочные образы распространились по множеству исторических сочинений в качестве якобы реальных фактов»⁷². Власне, такі «сказочные образы» стосовно оцінки українсько-російських відносин початку XVIII ст. тиражуються у багатьох науково-популярних виданнях Російської Федерації й до цього часу.

Нещодавно над темою російсько-українських відносин кінця XVII — початку XVIII ст. почала працювати професор Санкт-Петербурзького державного університету Т. Таїрова-Яковлева. У своїй книзі «Иван Мазепа и Российская империя вона також використала праці російських авторів XVIII ст. та відзначила, що «Иван Мазепа — одна из самых политизированных личностей в истории Украины. Сиюминутные политические выгоды и гений Петра I породили устойчивый миф о гетмане-злодее, этот миф поддерживался царской цензурой, а затем самым невероятным образом перекочевал в советскую историографию. Историчные вопли кликуш «Изменник!» долго не позволяли серьезно изучать правление Мазепы (самое продолжительное в истории Украинского гетьманства). Советские историки были лишены возможности писать о Мазепинской эпохе (если не хотели довольствоваться политизированными

⁷¹ Доклад директора Российского государственного архива древних актов, к.и.н. М. Рыженкова: <http://www.rusarchives.ru/federal/rgada/rijenkov11009.shtml>.

⁷² Там же.

лозунгами)...»⁷³. І сьогодні, зауважувала автор книги, на сторінках російської політизованої літератури Іван Мазепа постає зрадником «від народження», який протягом усього часу свого правління тільки й думав як би це краще «зрадити» Росію та царя Петра. Така позиція російських ревнителів міфологізованої старовини опиралися на ідеологеми, які творилися вже сучасниками Петра І, який створив власну історію з точки зору переможця, а переможеному Мазепі на довгі часи дісталася непривабливе політичне тавро.

Потрібно зазначити, що сьогодні, окрім Т. Таїрової-Яковлевої, багато російських дослідників працюють над різними проблемами історіографії Північної війни⁷⁴. Так С. Павлова зазначала, що «вершиной изданий XVIII века о Петре I, бесспорно, является труд И.И. Голикова “Деяния Петра Великого...”»⁷⁵. О. Грачова писала, що першими історико-публіцистичними працями надрукованими «гражданським» шрифтом стали книги, які присвячувалися Північній війні 1700–1721 рр.: «Гистория Свейской войны», праці П. Шафірова, Ф. Прокоповича, М. Щербатова та І. Голікова⁷⁶. Є. Соловйов розкрив історіографічний образ Петра І в працях істориків кінця XVIII ст.⁷⁷ Н. Старікова в своїй дисертації про формування історичних знань в Росії підсумувала: «Историческая наука стала играть в XVIII в. значительную роль в жизни российского общества. Она становится одним из «механизмов» государственной идеологии, влияет и во многом определяет развитие общественного сознания, ей придается важное значение в воспитательных целях»⁷⁸. Дослідник В. Кулікова у своїй кандидатській дисертації зробила важливий висновок про те, що «историки — государственники рассматривали Украину (Малороссию) как неотъемлемую часть Российской империи. Попытки казацкой старшины противостоять действиям российской администрации, направленным на ограничение автономии Украинского гетманства, воспринимались ими как сепаратистские, угрожавшие целостности государства. Эта позиция получила развитие в XVIII в. и оставалась ведущей в XIX–XX в., присутствует она и в современной историографии. Среди основополагающих работ этого направления историографии труды П.П. Шафи-

⁷³ Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — М., 2011. — С. 3.

⁷⁴ Останнім часом російських істориків зацікавив не лише образ І. Мазепи, але і його попередника — гетьмана І. Самойловича: Алмазов А.С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.). — М., 2012; Кочегаров К.А. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. — М., 2012.

⁷⁵ Павлова С. Книги XVIII века о жизни и деяниях Петра I // Проблемы изучения русской литературы XVIII века. — Вып. 13. — СПб., Самара, 2007. — С. 463–472.

⁷⁶ Грачева О. Ретроспектива историографических исследований в области отечественной культуры. — № 4. — 2009.

⁷⁷ Соловьев Е. Петр I в отечественной историографии конца XVIII — начала XX вв.: Дис. ... д-ра ист. наук. — М., 2006.

⁷⁸ Старикова Н. Формирование исторических знаний и их распространение в российском обществе в XVIII веке: Дис. ... канд. ист. наук. — Новгород, 2006. — С. 4.

рова, Феофана Прокоповича, И.И. Голикова, построенные на отечественном материале...»⁷⁹.

Таким чином, відносини між Україною і Росією доби Північної війни є дуже важливою темою, яку досить часто висвітлювали у своїх працях російські історики XVIII — початку XXI ст. При цьому, головним чином, більшість дослідників з'ясовували питання, які стосувалися проблеми відмови гетьмана Війська Запорозького І. Мазепи від зверхності Московського царства та його переходу на бік Шведського королівства. Такий розгляд був спричинений конкретною політичною ситуацією та спеціальними заходами російського царя Петра I у сфері історіописання, що значно вплинула на характеристику даної події. У багатьох працях російських істориків, які присвячуються вивченню української проблеми початку XVIII ст., зустрічається лише ідеологічна оцінка т. зв. Мазепинської зради, що стало складовою частиною формування російського національного міфу. Односторонній погляд в оцінці російської історіографії ґрунтувався, переважно, на офіційних царських документах, упереджених спогадах, замовних тогочасною історичних дослідженнях та панегіричних творах.

Стан сучасної розробки питання вимагає створення спеціального історіографічного дослідження, в якому здійснювався б аналіз наявних публікацій про події Північної війни в Україні та означена проблематика розглядалася з суто наукових позицій. Важливим мотивом звернення до цих аспектів є необхідність вивчення того, наскільки конкретні уявлення російських історіографів про зовнішньополітичний вибір Івана Мазепи співвідносилися із прийнятою на рівні аксіоми думкою про суцільно вороже ставлення російського та українського суспільств до відмови українського правителя від сюзеренітету російського царя Петра I й набуття ним протекторату шведського короля Карла XII.

Сьогодні російськими істориками до наукового обігу залучаються документи, які раніше в дослідженнях не використовувалися. Водночас на змісті цілого ряду робіт давалися взнаки ідеологічні штампи історії імперського та радянського минулого. Історична правда в багатьох працях виявилася дозволеною, а деякі в цілому об'єктивні висновки і оцінки обмежувалися рамками застарілих схем, що заважало подальшій розробці конкретних історичних проблем. Разом із зростаючим інтересом наукової громадськості Росії до історії України значно активізувалася українознавчі дослідження в сусідній країні та починають з'являтися наукові та науково-популярні праці, в яких більш об'єктивно починає відображатися українська історія періоду Північної війни.

⁷⁹ Куликова В. Политическая ситуация на Украине в начале XVIII века. Украинский поход Карла XII (1708–1709 гг. Дис. ... канд. истор. наук. — СПб., 2009. — С. 9.

ПРОТИВОПОСТАВЛЕНИЕ ОБРАЗОВ ЦАРЯ ПЕТРА I И ГЕТМАНА И. МАЗЕПЫ В СОВЕТСКОЙ И РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (1941–2001 гг.)

Статья исследует, то как историки СССР и Российской Федерации в основном противопоставляли историографические образы украинского гетмана Ивана Мазепы и русского царя Петра I, а также выясняли проблему отказа гетманского правительства от превосходства Московского царства и его перехода на сторону Шведского королевства. Отмечается, что конкретная политическая ситуация и специальные мероприятия в сфере официальной идеологии Петра I оказали значительное влияние на характеристику данного события в более поздней историографии.

Ключевые слова: украинско-российские отношения, Северная война 1700–1721 гг, российская историография, Иван Мазепа, Петр I.

HISTORIOGRAPHICAL IMAGES UKRAINIAN HETMAN IVAN MAZEPA AND THE RUSSIAN TSAR PETER I IN THE SOVIET AND RUSSIAN HISTORIOGRAPHY (1941–2001)

Historians of the Soviet Union and the Russian Federation largely opposed historiographical images Ukrainian Hetman Ivan Mazepa and the Russian Tsar Peter I, and find out the problem by refusing's government domination of Muscovy and his decision to side with the Swedish kingdom. It is noted that the particular political situation and special events in the area of official ideology Peter I influenced the characteristics of the event in later historiography.

Keywords: Ukrainian-Russian relations, Northern War 1700–1721's, Russian historiography, Ivan Mazepa, Peter I.